

В статті розглянута проблема специфіки рефлексивної діяльності та її вплив на розвиток інтелектуальної сфери у період геронтогенезу.

Актуальність проблеми зумовлена необхідністю ре соціалізації людини в період геронтогенезу у зв'язку зі збільшенням тривалості життя. Досліджували наступні аспекти рефлексії: схильність людини в пізньому віці до самоаналізу і, в рамках метакогнітивного підходу, її здатність до інтелектуальної рефлексії.

Проблема адекватної активізації рефлексивної діяльності в пізньому віці може бути утруднена внаслідок порушень сприйняття, мислення, імпульсивності. Глибина рефлексії визначається ступенем інтелектуального розвитку людини, рівнями її самоконтролю, морально-етичної сфери, розвитку децентралізації.

Відзначено, що в пізньому віці рефлексивна діяльність сприяє продукуванню нових смислів, можлива творча реалізація людини.

Ключові слова: старіння, інтелект, розвиток, рефлексія, схильність до самоаналізу, інтелектуальна рефлексія.

The article considers the problem of the reflexive activity specifics and its impact on the development of intellectual sphere during the period of gerontogenesis.

Relevance of the problem is conditioned by the need for human resocialization during the period of gerontogenesis in connection with the steady increase in life expectancy. The following aspects of reflection have been studied: tendency of a person in the elderly age to self-analysis and, within the metacognitive approach, his or her ability to intellectual reflection.

The problem of adequate activation of reflexive activity in the elderly age can be hindered by age-related disturbances in perception, thinking, and impulsiveness. The depth of reflection is largely determined by the degree of intellectual development of a person, the level of his or her self-control and the features of the moral and ethic sphere.

It is noted that in the elderly age reflexive activity contributes to the production of new meanings; creative realization of person becomes possible.

Key words: aging, intellect, development, reflection, psychological mindedness, metacognitions.

В статье рассмотрена проблема специфики рефлексивной деятельности и ее воздействие на развитие интеллектуальной сферы в период геронтогенеза.

Актуальность проблемы обусловлена необходимостью ресоциализации человека в период геронтогенеза в связи с неуклонным увеличением продолжительности жизни. Исследовали следующие аспекты рефлексии: склонности человека в позднем возрасте к самоанализу и, в рамках метакогнитивного подхода, его способность к интеллектуальной рефлексии.

Проблема адекватной активизации рефлексивной деятельности в позднем возрасте может быть затруднена вследствие возрастных нарушений восприятия, мышления, импульсивности. Глубина рефлексии в значительной степени определена степенью интеллектуального развития человека, уровнем его самоконтроля и особенностями морально-нравственной сферы.

Отмечено, что в позднем возрасте рефлексивная деятельность способствует продуцированию новых смыслов, становится возможной творческая реализация человека.

Ключевые слова: старение, интеллект, развитие, рефлексия, склонность к самоанализу, интеллектуальная рефлексия.

Постановка проблеми і актуальність дослідження. Перша історично зафіксована згадка про рефлексію сягає періоду античності, коли на стінах Дельфійського храму з'явився напис, що промовляє: «Nosce te ipsum» – пізнай самого себе. Розглядаючи феномен рефлексії в контексті детермінанти психологічної саморегуляції, важливо відзначити можливу амбівалентність результатів її діяльності [1; 3; 4; 10]. Будучи основою інтеграції особистості, вона здатна впливати на неї і деструктивно, чому з різною мірою успішності перешкоджають механізми психологічного захисту, які спрямовані на запобігання розладам поведінки. У різні періоди життя рефлексивна діяльність має певну специфіку, набуваючи в період геронтогенезу особливого сенсу і значення у зв'язку з проблемою усвідомлення завершення особистого життя [4; 9]. На тлі принципово нових взаємовідносин між старіючою особистістю і світом, що її оточує, актуалізується потреба в підтвердженні цінності свого життя. Виникає необхідність адаптації не тільки до змінюваних умов соціокультурного оточення (втрати звичних соціальних ролей, близьких людей), а й адекватне відреагування на зміни когнітивної і психоемоційної сфери в результаті природних біологічних процесів, які супроводжують людину в завершальному періоді онтогенезу [6; 11].

Актуальність проблеми рефлексії в період геронтогенезу зумовлена низкою причин, одна з яких – необхідність ресоціалізації літньої людини у зв'язку зі збільшенням тривалості життя.

Аналіз досліджень. Поняття «рефлексія», будучи міждисциплінарним, належить до однієї з найбільш

досліджуваних проблем і її вивчення в психологічній науці має безліч підходів, що зумовлено інтенціональністю рефлексії. Саме ця особливість означеного феномену не дає можливості виробити єдиного підходу і стратегії до його вивчення, оскільки у дослідників немає єдиного розуміння ролі рефлексії в становленні особистості. Проблеми, пов'язані з рефлексією, розглядали в різні періоди розвитку психологічної науки. науки Л. С. Виготський, А. Н. Леонтьєв, В. В. Давидов, Ю. Н. Кулюткін, І. Н. Семенов, В. Ю. Степанов, В. С. Біблер, С. Ю. Курганов, А. Ліпман, О. В. Карпов, О. С. Анісімов, М. Е. Боцманова, Flavell J.H Grant А.М, та ін. Найменше досліджено проблеми, пов'язані з рефлексивною діяльністю людини в пізньому віці.

Мета статті. Акцентувати увагу на специфіці рефлексивної діяльності та її впливі на розвиток інтелектуальної сфери в період геронтогенезу.

Виклад основного матеріалу. У лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України проведено експериментальне дослідження особливостей інтелектуального розвитку в період геронтогенезу. Серед факторів, що впливають на якість когніцій і метакогніцій у період старіння і старості, важливе значення має здатність до рефлексії. Вибірка становила 257 досліджуваних віком 56–97 років, з яких 58% – жінки і 42% – чоловіки. База дослідження – пансіонат для ветеранів праці та відділення денного перебування територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів.

Дослідження особливостей інтелектуального розвитку неможливе без вивчення рефлексивної діяльності, яка є основою інтеграції особистості. З різноманіття напрямків вивчення рефлексії (схильність до самоаналізу, інтелектуальна рефлексія, уявлення про психічне інших, проблема усвідомлення різних процесів і діяльності та ін.) ми досліджували схильність людини в пізньому віці до самоаналізу і, в рамках метакогнітивного підходу, її здатність до інтелектуальної рефлексії [2; 3; 5].

Період геронтогенезу прийнято асоціювати з часом переоцінки цінностей. Актуальність означеної проблеми виникає в тому разі, коли старіюча або стара людина, ретроспективно оцінюючи своє життя, сприймає його як час упущених можливостей. Результати емпіричного дослідження показали, що ступінь реалізації свого потенціалу учасники проекту оцінили наступним чином: низький (27,5%), невисокий (67,5%), високий (6%).

Суб'єктивна задоволеність життям багато в чому визначається конгруентністю внутрішньоособистісної і соціальної інтеграції, яка неможлива без рефлексивної діяльності людини. Особливо гостро зазначена проблема виникає в старості, будучи однією з детермінант психологічного здоров'я людини в період завершення її життя [7; 12]. Вирішення проблеми гармонізації різних видів інтеграції в пізньому віці є надзвичайно складним внаслідок соціально-рольової невизначеності і недостатньої соціальної цінності людини похилого віку в сучасному світі. Дисбаланс внутрішньоособистісної і соціальної інтеграції може сприяти розвитку психосоматичних проблем – від порушення сну до серйозних соматичних захворювань. Ступінь конгруентності видів інтеграції також впливає на вектор інтелектуального розвитку в пізньому віці – висхідний або спадний [8; 10].

Особистісна інтеграція є результатом цілісності та адекватності Я-концепції, яка формується в складному процесі структурування з урахуванням ієрархічності компонентів у процесі життєдіяльності. Все це впливає на поведінку людини і способи її ресоціалізації в період геронтогенезу [5; 9]. У разі сформованого у старіючої людини негативного психологічного новоутворення у вигляді неприйняття світу, особистісна інтеграція досягається значною мірою за рахунок роботи психологічних захистів. Особливості їх функціонування дають можливість оптимізувати вплив психотравмуючих компонентів і досягти необхідного рівня інтеграції, яка в процесі життєдіяльності, по суті, виявляється негативною, що виражено, зокрема, в незадоволенні старої людини своїм життям і загостренням психологічних проблема з представниками її соціального оточення, насамперед – близькими людьми.

Будучи інструментом для корекції психологічних новоутворень, особистісна рефлексія актуалізується в результаті вербалізації внутрішнього діалогу, який сприяє породженню нових контекстів психотравмуючої проблеми. У дослідженні ми використовували метод нарративу, особливістю якого є інтерпретація подій без спроби його об'єктивної оцінки. Можливість уникнути оціночних суджень дає можливість з меншим ступенем суб'єктивності простежити історію зародження і розвитку проблеми. Переосмислюючи проблему, людина має можливість емоційно дистанціюватися від психотравмуючого досвіду і змінити своє уявлення про ситуацію. Адекватна рефлексивна діяльність дає змогу визначити справжній масштаб проблеми і знайти шляхи її вирішення для гармонізації особистісної та соціальної інтеграції.

Результати нашого дослідження констатують, що проблема вербалізації рефлексивної діяльності в пізньому віці може бути утруднена внаслідок порушень сприйняття, мислення, імпульсивності, настороженого ставлення до психолога, який може асоціюватися у людини в пізньому віці з психіатром і сприйматися як джерело небезпеки, особливо у тих досліджуваних, які постійно проживають у пансіонатах для ветеранів праці та побоюються бути визнаними психічно недієздатними. Перераховані специфічні особливості потребують додаткової корекційної роботи з мінімізації їхнього впливу.

Для розвитку самоаналізу під час корекційної частини експерименту досліджуваним було запропоновано низку завдань, у тому числі: описати найбільш значущі моменти свого життя, свої позитивні і негативні якості, проранжирувавши їхню соціальну значимість, гіпотетично здійснити обмін ролями з емоційно значущою людиною, з якою виникають проблеми при міжособистісній взаємодії. Таке завдання було запропоновано з метою виявлення і усвідомлення основних компонентів психотравмуючої події, їхнього змісту, проблеми, шляхи вирішення. Його виконання сприяло також розвитку децентрації. Учасникам проекту було запропоновано самостійно оцінити ступінь свого інтересу до цієї справи і рівень її ефективності. 14% досліджуваних оцінили результати «відсутність ефекту», 28% – «недостатньо ефективні», 43% «задовіль-

ні», 15% – «високі». Виконання зазначених завдань супроводжувалося певними труднощами залежно від психоемоційних особливостей досліджуваних. Досліджувані з негативними психологічними новоутвореннями описували переважно негативні моменти свого життя, а ранжуючи свої переваги, 98% досліджуваних на перше місце поставили «доброта, чуйність».

Глибина рефлексії визначається ступенем інтелектуального розвитку людини, рівнями її самоконтролю, морально-етичної сфери, розвитку децентрації. Недостатній рівень розвитку рефлексії в пізньому віці зумовлений насамперед небажанням старої людини відкрити для своєї свідомості глибинні проблеми, вирішення яких вона вважає неможливим, і результат їх активізації може сприяти деформації сформованої за допомогою психологічних захистів позитивної Я-концепції.

Активізація рефлексії може сприяти продукуванню нових смислів, що є актуальним у період геронтогенезу, який прийнято розглядати в контексті їх втрати. За допомогою рефлексивної діяльності стає можливою творча реалізація людини в пізньому віці, що чинить значний вплив на гармонізацію особистісної та соціальної інтеграції. Руйнівним для соціальної інтеграції є недостатній рівень розвитку рефлексії, а надмірний її розвиток сприяє ще більшій невротизації особистості і неможливості адекватної особистісної інтеграції.

Соціальна інтеграція може бути досягнута як за допомогою саморозкриття особистості, так і за рахунок її самопрезентації. Результати дослідження показують, що саморозкриття особистості – рідкісний феномен у період пізнього віку і є результатом формування такого психологічного новоутворення як мудрість. Як свідчать результати дослідження, самопрезентація як засіб соціальної інтеграції досить поширене явище в період геронтогенезу і є недостатньо ефективним інструментом інтеграції, оскільки сприяє розвитку дисбалансу між особистісною та соціальною інтеграцією. Вона зумовлена потребою людини похилого віку у формуванні у партнера по спілкуванню (найчастіше малознайомої людини або такої, з ким контакти мають епізодичний характер, наприклад, лікар) оптимального уявлення про неї. Результат такої комунікативної діяльності має амбівалентний вплив на психоемоційний стан людини і може сприяти збільшенню соціальної дистанції з близькими людьми, які знають про її специфічні психологічні особливості і проблеми.

Для активізації висхідного інтелектуального розвитку важливим видом рефлексії є інтелектуальна рефлексія. Розвиток рефлексії, спрямованої на результати своєї інтелектуальної діяльності в проєкті, дали можливість учасникам дослідження актуалізувати когнітивну і метакогнітивну сферу у формуючій частині дослідження і проводити діяльність щодо її корекції в разі усвідомленої необхідності.

Для дослідження особливості роботи своєї інтелектуальної діяльності учасникам експерименту було запропоновано після завершення заняття закінчити запропоновані речення про особливості свого сприйняття виконання завдань: виконуючи завдання, я відчув, що; особливо важко було; найлегше; мене здивувало; я зміг; і так далі. Реалізація інтелектуальної рефлексії відбувається у вигляді оціночних суджень, інтонації і її рівень розвитку пов'язаний з розвитком уяви, самооцінки, розвитком мови рефлексуючого.

Приклад. Досліджуваний 89 років, освіта вища, проживає в пансіонаті. Після занять у групі попросив про індивідуальні заняття для більшої ефективності інтелектуального розвитку. Після завершення першого заняття з використанням комп'ютера на прохання дослідника описати свої почуття і відчуття, відповів «вперше за тривалий час відчув таку гордість за себе і задоволення від того, що я ще здатний на щось».

Приклад. Досліджуваний 97 років, освіта вища, проживає в пансіонаті. Після занять надіслав повідомлення по телефону, в якому зазначалося: «праця людину не тільки виховує і облагороджує, а й подовжує життя».

Важливим моментом інтелектуальної роботи є те, що інтелектуальна рефлексія, трансформуючись в особистісну, сприяє оптимізації психоемоційного стану старої людини, підвищенню її самооцінки й опосередковано оптимізації її міжособистісних відносин з оточенням.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Результати проведеного емпіричного дослідження дають можливість зробити висновок про те, що, володіючи високим розвиваючим потенціалом, адекватна рефлексивна діяльність сприяє перетворенню суб'єктності людини, оптимізуючи особистісну і соціальну інтеграцію, коригує психологічні новоутворення, що в цілому сприяє активізації інтелектуального висхідного розвитку і, як наслідок, загальній гармонізації всього процесу життєдіяльності.

Дослідження у сфері специфічних особливостей завершального періоду онтогенезу є актуальними у зв'язку зі збільшенням частки людей постпенсійного віку в загальній популяції, їх результати дають можливість гармонізувати міжособистісні, міжпоколінні відносини.

Література

1. Дітюк П.П. Ситуативна активність, відносна суб'єктність та свобода вибору [Електронний ресурс] / П.П. Дітюк // Технології розвитку інтелекту. – Т.2, № 5 (16) 2017. – Режим доступу: http://psytir.org.ua/upload/journals/2.5/authors/2017/Dityk_Pavlo_Pavlovych_Syтуatyvna_aktyvnist_vidnosna_subjektnist_ta_svvoboda_vyboru.pdf
2. Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі : монографія [Електронний ресурс] / М.Л. Смульсон, Ю.М. Лотоцька, М.М. Назар, П.П. Дітюк, І.Г. Коваленко-Кобилянська [та ін.] ; за ред. М. Л. Смульсон. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 221 с. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/10064/>
3. Карпов А.В. Психология сознания: Метасистемный подход / А.В. Карпов. – М.: РАО, 2011. – 1088 с.
4. Коваленко-Кобилянська І. Г. Суб'єктна активність людини в період геронтогенезу в умовах освітнього простору Інтернет [Електронний ресурс] // Технології розвитку інтелекту/ Т.2, №2 (13), 2016 – Режим доступу http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/18

5. Лотоцька Ю.М. Психологічна якість життя як наслідок наших виборів [Електронний ресурс] / Ю.М. Лотоцька // Технології розвитку інтелекту. – Т.2, № 5 (16) 2017. – Режим доступу: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/10

6. Мещеряков Д.С. Рівні розвитку суб'єктності [Електронний ресурс] / Д.С. Мещеряков // Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми : V Міжнар. наук-практ. інтернет-конф., 10-31 травня. 2017р.: тези допов. – Режим доступу: http://www.newlearning.org.ua/system/files/sites/default/files/zagruzheni/mescher_yakov_dmytro_2017.pdf

7.С Назар М.М. Суб'єктна активність в контексті формування комунікативної компетентності [Електронний ресурс] / М.М.Назар // Технології розвитку інтелекту – Т. 2, № 1 (12)/ – 2016. [Режим доступу] http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/17

8.Смольсон М.Л. Інтелект і ментальні моделі світу / М.Л. Смольсон // Наукові дослідження когнітивної психології – Острого: Вид-во Національного університету "Острого", 2009. – Вип.12. – С. 38 – 49.

9.Смольсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту: монографія / М.Л. Смольсон. – К.: Нора-Друк, 2003. – 298 с.

10. Смольсон М.Л. Інтелект і ментальні моделі світу. // Наукові записки. Серія "Психологія і педагогіка". Тематичний випуск "Сучасні дослідження когнітивної психології" – Острого: Вид-во Національного університету "Острого", 2009. – Вип.12. – С. 38 – 49.

11.Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. /М.А.Холодная– Москва – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1997. – 392 с.

12.Чепелева Н.В. Дискурсивні засоби самопроєктування особистості / Н.В. Чепелева // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 24. – С. 7 – 11.

References

1.Dityuk P.P. Sytuatyvna aktyvnist», vidnosna sub'yektnist» ta svoboda vyboru [Situational activity, relative subjectness and freedom of choice] [Elektronnyj resurs] / P.P.Dityuk //Tehnolohiyi rozvytku intelektu. – T.2, № 5 (16) 2017. – Rezhym dostupu: http://psytir.org.ua/upload/journals/2.5/authors/2017/Dityk_Pavlo_Pavlovych_Sytuatyvna_aktyvnist_vidnosna_sub'yektnist_ta_svboda_vyboru.pdf

2.Intelektualnyj rozvytok doroslyx u virtualnomu osvitu»omu prostori : monohrafiya [The intellectual development of adults in virtual educational space] [Elektronnyj resurs] / M.L. Smul'son, Yu.M.Lotoc'ka, M.M.Nazar, P.P.Dityuk, I.H.Kovalenko-Kobylyans'ka [ta in.] ; za red. M. L. Smul'son. – K.: Pedahohichna dumka, 2015. – 221 s. – Rezhym dostupu: <http://lib.iitta.gov.ua/10064/>

3.Karpov A.V. Psihologija soznaniya: Metasistemnyj podhod / A.V. Karpov. [Psychology of Consciousness: The Metasystem Approach] – M.: RAO, 2011. – 1088 s.

4.Kovalenko-Kobylyans'ka I. H. Sub'yektna aktyvnist» lyudyny v period herontogenezu v umovax osvitu»oho prostoru Internet [Subject activity of a person during a period of gerontogenesis in conditions of educational space of Internet] [Elektronnyj resurs] / // Tehnolohiyi rozvytku intelektu/ T.2, №2 (13), 2016 – Rezhym dostupu http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/18

5.Lotoc'ka Ju.M. Psihologichna yakist' zhittja jak naslidok nashih viboriv [Psychological life quality as consequence of our solutions] [Elektronnyj resurs] / Ju.M.Lotoc'ka //Tehnolohii rozvytku intelektu. – T.2, # 5 (16) 2017. – Rezhim dostupu: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/10

6. Meshcheryakov D.S. Rivni rozvytku sub'yektnosti [Elektronnyy resurs] / D.S. Meshcheryakov // Virtual'nyy osvitynyy prostir: psykholohichni problemy : V Mizhnar. nauk-prakt. internet-konf., 10-31 travnya. 2017 r. : tezy dopov. – Rezhym dostupu: http://www.newlearning.org.ua/system/files/sites/default/files/zagruzheni/mescher_yakov_dmytro_2017.pdf

7.Mashbyc' Yu.I. Psihologichnyj mexanizm dovyznachennya uchbovoyi zadachi: sutnist» i evrystychnyj potencial [The psychological mechanism of additional determination of educational problems: the nature and heuristic potential] / Yu.I.Mashbyc' // Teoriya i tehnolohiya proektuvannya navchal'nyx system: Zb. nauk. prac". – K, 2002. –Vyp. 3. – S. 3 – 17.

8.Nazar M.M. Sub'yektna aktyvnist» v konteksti formuvannya komunikatyvnoyi kompetentnosti [Communicative competence's forming and development of subject activity] [Elektronnyj resurs] / M.M.Nazar // Tehnolohiyi rozvytku intelektu – T. 2, № 1 (12)/ – 2016. [Rezhym dostupu] http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/17

9.Smul'son M.L. Psihologhiya rozvytku intelektu: monohrafiya [Psychology of intellect development] / M.L. Smul'son. – K.: Nora-Druk, 2003. – 298 s.

10. Smulson M.L. Інтелект і ментальні моделі світу. // Наукові записки. Серія "Психологія і педагогіка". Тематичний випуск "Сучасні дослідження когнітивної психології" – Острого: Вид-во Національного університету "Острого", 2009. – Вип.12. – С. 38 – 49

11.Holodnaja M.A. Psihologija intelekta. Paradoxy issledovaniya [Psychology of the intellect. Paradoxes of research] /M.A.Holodnaja– Москва – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1997. – 392 с.

12.Chepelyeva N.V. Dyskursyvni zasoby samoproektuvannya osobystosti [Discourse means of personality self-designing] / N.V. Chepelyeva // Naukovi zapysky. Seriya «Psihologhiya i pedahohika». Tematychnyj vypusk «Aktual'ni problemy kognityvnoyi psiholohiyi». – Ostruh: Vyd-vo Nacional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya», 2013. – Vyp. 24. – S. 7 – 11.